

O utjecaju vjerskog faktora na odnose između Bošnjaka i Srba od uspostave Beogradske mitropolije 1831. godine do 1945.

Admir Mulaosmanović

Sažetak

Rad prikazuje razvoj institucija Pravoslavne crkve u Srbiji i Bosni i Hercegovini tokom procesa deosmanizacije jugoistočne Evrope u 19. i početkom 20. stoljeća. Ukazujemo na odgovore i ponašanje muslimanskog stanovništva, prvenstveno institucija i intelektualaca, nakon stjecanja autonomije Beogradske mitropolije 1831. godine te početka pravoslavizacije južnoslavenskog prostora u okviru Osmanske države. Također se detektira način rasta utjecaja pravoslavlja, odnosno recipročan pad utjecaja islama na društvene tokove i na oblikovanje političkih ideja i pristupa. “Istočno pitanje“ danas ima utjecajne pobornike na Balkanu, tako da ovi odnosi imaju svoje geopolitičke implikacije. S obzirom na to da je pristup holistički, zasigurno će se pažnja posvetiti ovom odnosu i u širem balkanskom, pa čak i globalnom kontekstu zbog jasnih poveznica u društvenim gibanjima u vremenu deosmanizacije Balkana neovisno o bošnjačko-srpskim odnosima. Rad analizira i posljedice određenih religijskih i pučkih učenja unutar univerzalnih poslanja na ideološke i kulturološke sukobe koji su obilježavali historiju dvaju naroda.

Ključne riječi: islam, pravoslavlje, Srbi, Bošnjaci, Balkan, deosmanizacija, kulturni obrasci, geopolitika, ideologija

Uvod

Odnos islama i pravoslavlja, ukoliko istočnorimski, bizantski obred i učenje uzmemo kao temelj pravoslavnog, nastalog nakon raskola unutar kršćanstva 1054. godine, seže čak do vremena Poslanika islama i perioda kada prve halife uspostavljaju državu na područjima koje su Romeji (Bizantinci) držali u Šamu, Maloj Aziji i Egiptu. Nakon spomenutog crkvenog raskola odnos islamskog i pravoslavnog svijeta postao je stabilnijim uslijed početka križarskih ratova, koje su protiv islama vodili Vatikan i evropski katolički kraljevi. Propadanja i izrastanja carstava i država na širokom prostoru od Jadrana do srednje Azije i u još dužem vremenskom periodu (13–16. stoljeće) ovo područje učinili su susretom islama i pravoslavlja, odnosno muslimanskih i pravoslavnih naroda. Od Balkana preko Crnomorske regije i Kavkaza te srednjoazijskih turkijskih država, ta linija susreta i sukoba bila je izuzetno duga.

Na mnogo načina Osmanska država bila je simbolom islama te je način na koji su je doživljavale susjedne pravoslavne države: Bizant, Bugarska, Srbija, Vlaška, Rusija tretiran kao opći religijsko-civilizacijski odnos. Na Balkanu je to bilo potpuno jasno jer je od kraja 14. pa sve do početka 20. stoljeća Osmanska država bila dominantnom silom i, na kraju, bila je hilafetom od početka 16. stoljeća. I upravo na Balkanskom poluotoku, gdje je “razmeđe svjetova” od davnina uspostavljeno, susret islama i pravoslavlja imao je lokalne karakteristike, ali globalne učinke, posebno kada je Rusko carstvo počelo igrati značajniju ulogu na ovom prostoru krajem 18. i početkom 19. stoljeća.

Jačanje Rusije pod vlasti Petra Velikog (1682–1725) nije imalo značajnijeg utjecaja na pravoslavno stanovništvo Balkana, ali je već u drugoj polovini 18. stoljeća rusofilstvo zadobivalo veći broj pobornika. Epizoda sa Šćepanom Malim kao navodnim ruskim carem Petrom III i njegovo vrijeme ne čelu Crne Gore (1767–1773) to zorno oslikava. Kada je u Rusiji zavlada Katarina II Velika (1762–1796), vrijeme otvaranja saradnje pravoslavnih naroda i njihovog sistemskog stremljenja ka slabljenju Osmanske države postalo je nepobitnom činjenicom. Iako je ruska carica rođena kao njemačka princeza Sophie Auguste Friederike von Anhalt-Zerbst, mnogo je učinila na nastanku i širenju panslavizma pod čijim su okriljem, zapravo, pravoslavni narodi i države trebali jačati i učvršćivati pozicije.

Katarina II vodila je protiv Osmanlija dva rata, u kojima je Rusija napravila značajne probitke. Rusko-osmanski rat (1768–1774) otvorio je proces saradnje pravoslavnih naroda u okviru Osmanske države s jedne i Rusije s druge strane. Nakon niza poraza, 21. jula 1774. predstavnici Osmanske države potpisali su Kučukkainardžijski mir. Prema tom ugovoru, Krimski kanat stekao je formalnu

nezavisnost, a zapravo je postao vazalna zemlja Rusije. Ovaj rat bio je dio stalnog procesa širenja Ruskog carstva prema jugu i istoku tokom 18. i 19. stoljeća. No, značajan ruski probitak bilo je dobivanje prava da štiti pravoslavce u Osmanskoj državi i da interveniše u slučaju turskih¹ 'zloupotreba'. Na ovaj način Rusija je stvorila prilike za pružanje ogromne podrške pravoslavcima te za političko i sigurnosno rovarenje u Osmanskoj državi.²

Značajnije unapređenje odnosa Rusije i Srba dogodilo se početkom 19. stoljeća, tj. tokom Prvog srpskog ustanka (1804–1813). Crnogorski vladika Petar I, koji je neko vrijeme proveo u Rusiji, tražio je rusku pomoć za opći pravoslavni ustanak protiv Osmanlija, nudeći Romanovima vlast nad srpsko-crnogorskim područjima. Već druge godine Ustanka (1805), ruski car je odlučio da finansijski pomogne Srbe, a 1806. godine i sa sultanom ulazi u rat, koji traje sve do 1812. godine.

Tada se Rusija povlači iz rata dobrim dijelom zbog Napoleonovog nadiranja ka Moskvi i potpisuje s Osmanskom državom Bukureštanski mir, kojim priznaje osmansku vlast nad Smederevskim sandžakom. Na ovaj način Rusija je pokazala da joj je južnoslavensko pravoslavno stanovništvo vrlo vrijedan argument u pregovorima s Osmanlijama, ali i s Habzburzima. Međunarodni događaji, posebno Napoleonov poraz, naveli su potom protu Mateja Nenadovića, a u dogovoru s knezom Milošem Obrenovićem, da ruskom caru Aleksandru I ponudi pripojenje Srbije Rusiji ili da Srbija ima status kao Vlaška i Moldavija, tj. da bude ruski protektorat.³ Time se saradnja produbljivala, što je Rusiji davalo značajan manevarski prostor. Borbe tokom Drugog srpskog ustanka (1815) kratko su trajale, a sultan je na kraju Srbima dao autonomiju. Mirom iz Edirnea (1829) Rusija je izdejstvovala Srbima dodatnu autonomiju i anektiranje šest nahija Bosanskog ejaleta koje su Srbi držali tokom Prvog ustanka (što će biti jedan od glavnih razloga ustanka Husein-kapetana Gradašćevića 1830. godine).

Pregovori oko rešavanja srpskog crkvenog pitanja počeli su još pre uspostavljanja Kneževine Srbije, i završeni su 1836. godine. U prepisci koja je 1830. i 1831. vođena o tome, učesće su uzeli vasiljenski patrijarh Konstantin I, ruski poslanik u Osmanskom carstvu Aleksandar Ivanovič Ribopjer i, preko srpske deputacije

1 U radu se koriste izvori i literatura koji pojam *turski* dominantno poistovjećuje s pojmovima *osmanski*, *muslimanski* i/ili *islamski*. Kao takav pojam *turski*, što zbog direktnog citiranja ili dijelom zbog korištenja argumentacije određenog autora nije "prevođen". Čitalac bi trebao prepoznati ovu nenaučnu kontekstualizaciju, a netačno terminološko određivanje i ponavljanje moralo bi doprinijeti razumijevanju vremena i ideološke pozicije ondašnje srpske društvene misli. To se također tiče i imenovanja *Turci*, što, poznato je u literaturi, jeste sinonim za muslimane i/ili Osmanlije.

2 Edin Mutapčić, "Istočno pitanje i Bosna i Hercegovina. Period ravnoteže (1699-1774)", u: *Javni i privatni aspekti nužnih pravnih reformi u BiH: Koliko daleko možemo ići?*, Mirela Čokić-Jasmina Alihodžić (ur.) (Tuzla: Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli – Centar za društvena istraživanja Internacionalnog Burć univerziteta, 2014), str. 335-346.

3 Vidjeti: Matej Nenadović, *Memoari* (Beograd: Portalibris, 2017).

u Carigradu, knez Miloš Obrenović. Stav ruske diplomatije, koja je potpuno podržavala srpske interese kada je bilo u pitanju stvaranje države, u pogledu crkvene autonomije bio je manje isključiv. Ribopjer je patrijarhu Konstantinu I sugerisao da u interesu pravoslavlja bude popustljiv, ali ruska diplomatija u celini nije bila za to da patrijarhova duhovna vlast u Srbiji ostane samo formalna. Imajući u vidu stanje srpskog sveštenstva, Rusija je bila za rešenje po kome bi Patrijaršija imala veća prava u izboru episkopa, kao i zagarantovane prihode od eparhija.⁴

Dva hatišerifa (1830. i 1833) u potpunosti su uništila agrarne odnose i osmansku upravu u Kneževini Srbiji. Muslimanima je već prvim hatišerifom bilo zabranjeno da se nastanjuju u Kneževini (osmanska vojska bila je izuzeta zbog posada u tvrđavama), a sve ostale odredbe koje su tretirale potiskivanja muslimana iz svakodnevnog života bile su povezane s nemogućnošću "Turaka" da učestvuju u sudskoj vlasti koja je pripala Srbima, tačnije knezu.⁵

Već 1833. godine u Kneževini Srbiji utvrđen je status muslimanskog stanovništva u Beogradu, ali i šire (pod vlašću muhafiza Beograda), gdje je rečeno da muslimani mogu živjeti u beogradskoj tvrđavi i varoši ali bez prava da podižu svoje objekte van granica varoši, te su bili prinuđeni da poštuju propise srpske upravne i izvršne vlasti, čime je završilo važno razdoblje u historiji Srba s jedne strane, odnosno otvoren sudbonosan proces za muslimane s druge.

Zvanični diplomatski odnosi Kneževine Srbije i Rusije uspostavljeni su 1838. godine, što je bio posredan način da se pokaže kako će Rusija biti garant opstanka buduće srpske države. Ipak, Rusiju je u prvom redu vodila politika, za razliku od balkanskih pravoslavnih naroda, kojima je rat protiv Osmanlija imao "uzvišeniju" notu, prečesto je to bio rat protiv islama. O tome svjedoče i načela proklamirana u vrijeme Srpskog ustanka u vezi sa sudbinom Turaka (muslimana op. a.) u Srbiji: što ih manje ima, to je slobodnija Srbija i da im se ne vjeruje. Ove riječi Karađorđa zapravo navode na zaključak da Srbi imaju cilj osloboditi se svega što je tursko (muslimansko op. a.).⁶

Naime, u vrijeme ruskog cara Aleksandra I, dakle početkom 19. stoljeća ruski vrh je bio privržen očuvanju odnosa s Osmanskom državom. Tako grof Kočubej (Виктор Павлович Кочубей), najbliži savjetnik Aleksandra I, upućuje bilješku u kojoj kaže da "Rusija zbog svog prostranstva nema potrebe za daljim širenjem, ona nema mirnije susjede od Turaka, i očuvanje ovih naših prirodnih neprijatelja treba u budućnosti da bude osnovno pravilo naše politike". Slično nekoliko decenija kasnije piše i ruski kancelar Karl Neslröde (Карл Васильевич

4 Nedeljko V. Radosavljević, "Autonomija pravoslavne crkve u Kneževini Srbija i arondacija episkopija 1831-1836", *Istraživanja*, 25 (2016), str. 233-248.

5 Irena D. Kolaj Ristanović, *Kulturni identitet muslimana u Beogradu 1841-1867*, doktorska disertacija (Beograd: Filološki fakultet-Univerzitet u Beogradu, 2021), str. 6.

6 Kolaj Ristanović, *Kulturni identitet*, str. 5.

Нессельроде), koji već tada razmišlja geopolitički upozoravajući da bi u slučaju propasti Osmanske države mogle da se "formiraju takve države koje ne bi oklijevale da se nadmeću s Rusijom u snazi, civilizaciji, industriji i bogatstvu".

Izrastanje Beogradske mitropolije

U ovakvim odnosima Srbija započinje izgradnju državnosti. Utjecaj Rusije na društveno-političke tokove u regiji Balkana bio je višeznačan i imao je snažne obrise i na crkvenu organizaciju kod Srba. Prvi korak ka nezavisnosti Crkve učinio je Miloš Obrenović 1822. godine, kada je plate vladikama počeo davati iz svoje kase i potom pregovarati s Vaseljenskom patrijaršijom o uređenju crkve kod Srba.⁷ Lagano rješavanje i odbacivanje utjecaja fanariota tokom ovog perioda dovelo je do jačanja crkvene organizacije, a nakon hatišerifa (1830) kojim je Srbija potvrđena kao autonomna kneževina uslijedio je i čin osamostaljivanja preko mogućnosti nezavisnog izbora episkopa koje će carigradski patrijarh tek potvrđivati, a ne imenovati, kako je bilo do tada.

Hatišerifom je izmijenjen i položaj kneza Miloša prema Vaseljenskoj patrijaršiji jer je Srbija u kontekstu međunarodnih odnosa prestala biti osmanska pobunjena pokrajina, nego autonomna kneževina pod osmanskim suverenitetom i ruskom zaštitom. O ovome novostvorenom stanju morala je i Vaseljenska patrijaršija voditi računa jer kako je hatišerifom Srbiji zajamčena politička autonomija, Patrijaršija se nije mogla odupirati ni crkvenoj autonomiji nove kneževine.⁸

I u građevinskom smislu nastojali su se napraviti pomaci. U Beogradu su podignute Saborna, stara Markova crkva i Topčiderska crkva. Saborna je podignuta na mjestu stare crkve, sagrađene u doba austrijske okupacija (1717–1739) i posvećena je arhanđelu Mihailu. Prvi radovi počeli su 1836. godine, a završena je 1845. godine, kada knez Miloš više nije bio na prijestolju. Prije izgradnje Saborne crkve u centru Beograda, srpski knez od 1831. do 1836. sagradio je crkvu u Topčideru, posvećenu apostolima Petru i Pavlu, koja je služila kao dvorska crkva jer se nalazila uz tadašnji knežev konak pa je jedno vrijeme bila i sjedište Srpske mitropolije.⁹

Prvi Srbin, mitropolit beogradski, postao je Melentije Pavlović, a vješti Miloš Obrenović uspio je nizom političkih manevara dobiti ugovor sa Sinodom

7 Radoslav M. Grujić, *Pravoslavna srpska crkva* (Kragujevac: NRIO Svetlost-Kalenić, 1989), str. 148.

8 Đoko Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve 2. Od početka 19. veka do kraja Drugog svetskog rata* (Beograd: JRJ, 2002), str. 213.

9 Nebojša Bogunović, *Srbija u vreme kneza Miloša Obrenovića* (Smashwords Edition, e-book, 2013), str. 15.

Patrijaršije kojim je priznata samouprava Srpskoj crkvi 1832. godine. Upravo ovim ugovorom beogradski mitropolit i episkop dobio je i naslov arhiepiskopa beogradskog i stepen mitropolita čitave Srbije.

Melentije je uspio izdati Crkveni ustav za mitropoliju, a marljivo je prikupljao stare srpske povelje i pisma. Njegova ideja bila je da se u Kragujevcu osnuje “škola pravoslavlja“, kao svojevrсно produženje bogoslovije koju je, 1810. godine, bio osnovao Vićentije Rakić u Beogradu. Iako je vrlo kratko bio na čelu, udario je čvrste osnove kanonskom poretку crkve i uredio odnose između Srpske pravoslavne crkve u Kneževini Srbiji i Vaseljenske patrijaršije.¹⁰

Skora smrt Melentija na čelo Crkve dovela je Pavla Jovanovića, tj. Petra (1833–1859), koji Srpsku crkvu nastoji okrenuti svetosavlju i tako raskinuti veze s fanariotima, što mu umnogome uspjeva. Izrastanje nacionalne svijesti dobrim dijelom bilo je povezano i s ovim procesima unutar Crkve koji su pokazivali kadrovsku i intelektualnu kapacitiranost. No, svojevrсни negativan stav prema Grcima bio je produkt želje da se raskine i sa svim poveznicama koje su postojale s Osmanskom državom, a to je dakako uključivalo i islamsku vjeru, kulturu i poredak. Svetosavlje je, s tim u vezi, bilo odlična platforma. Upravo u njegovom mandatu na Narodnoj skupštini, održanoj o Duhovima, 21. maja 1836. god. obznanjeno je *Načertanije o duhovnim vlastima* (*Начертаније о духовним властима*) u Srbiji, a to je bio prvi pisan osnovni crkveni zakon u Srbiji.¹¹ Ubrzo, u septembru iste godine ponovo je otvorena i Bogoslovija.

Srpski narod snažno je bio vezan za predhrišćanska “prirodna religijska shvaćanja“, što je bilo značajnim elementom i u samoj srži svetosavlja. Postojao je određeni kontinuitet starih mitskih predstava, tako da su sačuvane i magijsko-religijske prakse narodne tradicije te u kristijaniziranom obliku ugrađene u godišnji kalendar kroz obrede životnog ciklusa i proslave. Naprimjer, srpska slava, kao jedinstveni oblik vjerovanja u pravoslavlju, snažan je dokaz paganskog utjecaja.¹² Na taj način Srbi su sačuvali duh naroda i stara vjerovanja ali u novom ruhu. Ako se navedeno uzme u obzir, pod velikim je upitnikom teza o sukobu civilizacija ili religija, gdje su kršćanstvo i islam glavne sile. Sukob postoji između historijski razvijenih tradicija, a ne između civilizacija ili religija i učenja Svetih knjiga.

Socijalista Svetozar Marković je, razmišljajući o srpskom pravoslavlju, kazao da se vjera kod Srba sastojala gotovo iz samih običaja, koji su većinom imali narodno porijeklo, pa su samo unekoliko dobili crkveno-religiozni oblik. Po njegovom mišljenju, narod je sve svoje običaje držao kao i vjeru – za svetinju

10 Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 2, str. 216.

11 Kolaj Ristanović, *Kulturni identitet*, str. 5, 223.

12 Alexis P. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom: An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), str. 223.

koju je on dužan da brani, no moral Hristove vjere nije bio usvojen u srpskom narodu.¹³

Drugo, važan razlog za srpsku ideološku matricu jeste učenje Ruske pravoslavne crkve. Utjecaj ruske ideologije u srpskim crkvama, posebno ideologije *trećeg Rima*, tokom devetnaestog stoljeća bio je dovoljno jak da proдре do političke sfere i da snažno utječe na nju. Moskva kao *treći Rim* prepoznata je u prvom redu kao odbrambena ideologija (monah Filotej, šesnaesto stoljeće), tako da je trebalo proći dosta vremena da postane ofanzivna, i to se dogodilo kroz panslavizam. Veliki ruski pisac Fjodor Dostojevski izjavio je da će Moskva postati *treći Rim* tek kada se njegova slavenska braća okupe i ujedine.¹⁴ Ovaj pristup otvorio je carskoj Rusiji vrata za pokretanje istočnog pitanja, koje se potom pojavilo kao pragmatičan pristup pravoslavne/srpske ekspanzionističke politike na Balkanu.¹⁵

Muslimansko stanovništvo na području Kneževine Srbije bilo je pod sve većim pritiscima. Tokom tridesetih godina 19. stoljeća politički sukobi unutar izrastajućeg srpskog establišmenta utjecat će i na njih, mada ne drastično kako će to biti u vremenima koja su dolazila. Kada je knez Mihajlo Obrenović preuzeo vlast i nedugo potom preselio prijestolnicu iz Kragujevca u Beograd (25. aprila 1841. godine), stanje je postajalo još kompleksnije. Njega je ubrzo zamijenio Aleksandar Karađorđević uslijed kako unutrašnjih tako i vanjskopolitičkih pritisaka. Četrdesete godine bile su vrijeme sukoba pravoslavnog i muslimanskog stanovništva u Beogradu zbog nastanka velike netrpeljivosti, a jedan od glavnih razloga bilo je doseljavanje pravoslavnog stanovništva iz Austrije zbog revolucije 1848. godine.

Veliki broj izbjeglica mijenjao je demografsku sliku Beograda jer je kontinuirano rasla pravoslavna populacija, a padala muslimanska, dobrim dijelom i zbog postepenog iseljavanja. Muslimani, među kojima je bilo malo etničkih Turaka, početkom 19. stoljeća još uvijek su činili većinsko stanovništvo u gradovima ovog sandžaka, a među tim stanovništvom bilo je veliki broj i muslimana pristiglih iz Bosne nakon Beogradskog mira 1739. godine.¹⁶ Sada se to počelo mijenjati.

Naravno da je i razvoj pravnog sistema doprinosa muslimanskom osjećaju nepripadanja. Srpski građanski zakonik (1844) ukinuo je osmanski feudalni sistem, a rad zanatlija uređen je Zakonom o esnafima (1847), prema kojem muslimani nisu bili dijelom srpskih esnafa. Stabilizacija monetarnog sistema uvođenjem austrijskih moneta dovela je muslimansko stanovništvo na margine

13 Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 2, str. 247.

14 Fjodor M. Dostojevski, *Srbi između Rusije i Evrope* (Beograd: Prosveta, 2014), str. 100.

15 Peter J. S. Duncan, *Russian Messianism. Third Rome, Revolution, Communism and After* (London: Routledge, 2000), str. 38.

16 Safet Bandžović, "Muslimani u Smederevskom sandžaku. Progoni i pribježišta (1804.-1862.)", *Novi muallim*, 62 (2015), str. 58-79.

privrednog života u Beogradu (to je naravno imalo jake implikacije na ukupnu poziciju muslimana).¹⁷

Ekonomski i socijalni položaj muslimana, kako je vrijeme prolazilo i kako su reforme uzimale maha, postajao je tegoban. U čitavom ovom periodu Crkva je jačala i uspješno se izgrađivala. Političke promjene uslijed narodnog nezadovoljstva davale su prostor za rješavanje crkvenog pitanja, tako da je mitropolit Petar 29. februara 1840. godine Sovjetu podnio projekt Ustrojenje duhovne vlasti u Kneževini Srbiji (Устројеније духовне власти у Књажеству Србији). Ovim aktom planiralo se vertikalno ustrojstvo crkvene vlasti, koje završava Arhijerejskim saborom, kao najvišom jerarhijskom vlašću.¹⁸

Dugogodišnje nastojanje mitropolita Petra da donese novi zakon u kojem su dominirali njegovi prijedlozi urodilo je plodom. Novi zakon o crkvenim vlastima donesen je 1847. godine. To je bilo *Ustrojenje duhovni vlasti knjažestva serbskoga* (Устројеније духовни власти књажества сербскога) od 23. avgusta 1847. godine, a novi zakon izazvala je potreba umnožavanja konzistorije u Srbiji. Njegovim tadašnjim odredbama u Kneževini Srbiji postojali su sljedeći organi duhovne vlasti: eparhijske konzistorije, Apelatorija i Sveti arhijerejski sabor te je ovim Zakonom jasnije razgraničena crkvena i državna vlast. Crkva je umnogome postala samostalnija i njeno ustrojstvo dobilo je kanonski karakter u punom smislu.¹⁹

I u Bosanskom (i od 1833. Hercegovačkom) ejaletu situacija je počela poprimati negativne konotacije. Ferdo Šišić piše kako su “bosanski i hercegovački muslimani započeli ogorčenu i krvavu borbu sa sultanima (...), od 1820. do 1851., a posljedica njihova bila je potpuni slom bosansko-hercegovačke muslimanske feudalne aristokracije, koja se od toga teškog udara nikad više ne pridžže”.²⁰

Povezanost položaja pravoslavaca (kao i kršćana općenito) u Bosanskom i Hercegovačkom ejaletu s položajem muslimana u Kneževini Srbiji nije postojala u smislu traženja reciprociteta ili zajedničkog rješavanja, ali je prebacivanje “loptice” preko Drine polahko uzimalo maha. Zapravo je zabilježeno da su se još 1810. godine srpski ustanici “prebacivali preko Drine u više pravaca, vršeći teror nad bošnjačkim življem po pograničnim selima“, što je navodilo na otvaranje sukoba i poduzimanje potrebnih odbrambenih aktivnosti s bosanske strane.²¹

Misija Omer-paše Latasa ali i ulazak Osmanske države u Krimski rat (1853-1856) na strani Engleske, Francuske i Pijemonta (Kraljevstvo Sardinije) protiv

17 Kolaj Ristanović, *Kulturni identitet*, str. 12.

18 Dragan Novaković, “Ustrojenje duhovnih vlasti knjažestva Serbskoga iz 1847. godine – drugi zakon o pravoslavnoj crkvi u Srbiji“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 2009, 57 (1), str. 232-248.

19 Kolaj Ristanović, *Kulturni identitet*, str. 224.

20 Ferdo Šišić, *Kako je došlo do okupacije a onda i do aneksije Bosne i Hercegovine. Hercegovine 1878. odnosno 1908: diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetogodišnjici događaja* (Zagreb: Matica hrvatska, 1938), str. 19.

21 Bandžović, “Muslimani u Smederevskom sandžaku“.

Rusije dodatno su budile pravoslavno stanovništvo. Upravo u tome periodu bosansko-srpska granica sve više postaje svojevrsni front i prostor na kojem su se mogli očekivati i veći oružani sukobi, posebno jer su vijesti o mogućnosti pobune hrišćanskih (pravoslavnih) podanika, što je olakšavalo agresivnije ponašanje Kneževine Srbije, dolazile i do bosanskih velikaša.²² Ovome je doprinomio i mitropolit Mihailo, koji je naslijedio Petra 1859. godine (do tada bio episkop šabački) i koji je imao veoma plodne odnose s bosanskim franjevcima Jukićem i Nedićem.

No sigurno da je opći odnos postajao sve negativniji, nerijetko podstican napisima kojima bi pozavidjeli mnogi propagandisti. Kolaj Ristanović navodi kako npr. o Beogradu, koji još uvijek odiše orijentalnim štihom, piše austrijski putopisac Rasch.

Turci su još 1866. godine napustili takozvani 'turski grad', ali su još stajale čatrlje oblepljene blatom i brvnare u kojima su oni stolicima obitavali u Beogradu. Još je postojao splet krivih, uskih i prljavih ulica, što je obeležje svakog turskog grada. [...] Iznad ove gomile prljavih kuća dižu se još kubeta i minareta džamija koje su napustili azijatski nomadi. Teret koji su Turci posedanjem srpskih tvrđava bili nametnuli čitavoj zemlji pritiskivao je tada još glavni srpski grad.²³

U ovome citatu vrlo dobro je oslikana evropska netrpeljivost prema islamu i muslimanima jer se iz svake rečenice može nazrijeti negativnost. Putopisac skoro da poziva da se fizionomija grada, naslijede i svaki podsjetnik da su tu stoljećima vladali i živjeli muslimani treba hitno mijenjati. Ovakvo otvoreno antiislamsko pisanje u dodatnom je suglasju s ondašnjim širim evropskim simpatijama prema Srbiji kao predvodnici oslobađanja od "turskog jarma".

Period 1878-1918.

Berlinski kongres (1878) na mnogo načina predstavlja promjenu opće paradigme i odnosa u ovome dijelu Evrope. Nastanak Kraljevine Srbije 1882, a nakon pune nezavisnosti koju je dobila četiri godine prije, promijenio je i suštinu odnosa islama i pravoslavlja. Srbija je, kako kaže Jovan Dučić, nešto slobodnija od pritiska i Austrije i Rusije nakon Krimskog rata, pokazivala mogućnost da privuče k sebi sve Južne Slavene pod "turskom" upravom.²⁴ Već tokom tzv. Nevesinjske

22 Galib Šljivo, "Emigriranje iz Sjeverne Bosne u prekosavske krajeve u toku Krimskog rata", u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Šehić N. (ur.) (Sarajevo: Institut za istoriju, 1990), str. 133-148.

23 Kolaj Ristanović, *Kulturni identitet*, str. 13.

24 Jovan Dučić, *Jugoslovenska ideologija istina o "jugoslavizmu": politička studija*, (Čikago: Centralni Odbor Srpske narodne odbrane u Americi, 1942), str. 9.

puške (1875), koja je odjeknula Hercegovinom a potom zapalila i Bosnu, Srbiji su otvorena vrata da vojno pređe preko Drine i pokuša proširiti svoju vlast i na područje današnje Bosne i Hercegovine. Veliki broj dobrovoljaca koji je stizao iz Rusije da bi se borio protiv 'Turaka' svjedočio je i njenom značajnom uplitanju. Nakon Kongresa, vrlo bjelodano, težnje i namjere Srbije postajale su sve očitije.

Crkvena organizacija je do kraja 19. stoljeća postala dosta jakom, kako u Srbiji tako i u Crnoj Gori, ali se razvijala i u Bosni i Hercegovini. Ono šta je do skora bilo potiskivano – želja da krst nadvlada polumjesec – polahko je postajalo javnim proglasom. Tako su Crnogorci opisivani kao junaci koji su uzletjali visoko i cjelokupnu svoju epsku borbu gledali kroz službu krstu: svaka njihova pogibija, a njih je u prošlosti bilo dosta, bila je dragovoljni prilog osveti Kosova uz duboku svijest da cijelim svojim postojanjem služe odbrani hrišćanstva.²⁵ Sigurno da je dobivanje autokefalnosti 1879. bilo značajno za uzlet SPC-a. I politička i vjerska moć Srba vodila je ka njihovoj dominaciji na južnoslavenskom prostoru.

Mitropolit Mihailo (1859-1881; 1889-1898) ima velike zasluge za unapređenje crkvene organizacije kao i intelektualnog života putem poboljšavanja obrazovanja. Bio je pokretač osnivanja Drugog odeljenja Bogoslovije (Stranačka Bogoslovija) 1873. godine, u koje je birao polaznike iz "svih srpskih krajeva pod Turcima i gotovo iz svih srpskih zemalja", a zadatak je bio da spremi oduševljene učitelje i svećenike kao nacionalne radnike koji su u ratovima 1876-1878. "mnogo doprineli oslobođenju jednoga djela Srpstva".²⁶ Kao ruski učenik i reformator na temeljima znanja koje je tako dobio, on je zapravo postavio temelje Srpske pravoslavne crkve i njenog ukupnog odnosa prema prostoru na kojem živimo. Za njega je cetinjski arhimandrit Nićifor Dučić rekao da poslije Svetog Save „prosvedećenijeg i dostojanstvenijeg i zaslužnijeg arhipastira“ Crkva nije imala.²⁷

Mitropolit Mihailo nije prestao da se interesuje za pravoslavce u Bosni i Hercegovini, pa tako šalje u tajnu misiju Mila Pavlovića Krgu (Павловић Милорад), koji svoja zapažanja iznosi u knjizi *Pravoslavlje u Bosni i Hercegovini* (1898), izdatoj u Beogradu, a kao pisac je naveden P. M. Tomić. U knjizi se navodilo kako pravoslavci u Bosni i Hercegovini žive pod jakim i političkim i vjerskim pritiskom. Pisac kaže:

Narod se očajno bori, podnosi neverovatne žrtve iako zna i osjeća da mu je borba uzaludna dokle god bude pod upravom, koja je otvoreni neprijatelj pravoslavlja i srpske narodnosti. S tim je načisto svaki čestit čovjek u Bosni, da će narod vazda biti gonjen, dokle bude bio pod okupacijom, i da religiozni

25 Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 2, str. 189.

26 Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 2, str. 245.

27 Petar R. Nikolić. *Liturgijski život i liturgijska teologija u Karlovačkoj mitropoliji u XIX veku*, doktorska disertacija (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravoslavni bogoslovski fakultet, 2022), str. 27.

problem, koji je od životne vrijednosti, kao i agrarno pitanje, neće moći nikako biti riješen.²⁸

Upravo u ovome objašnjenju ogleda se i ukupan odnos Srba i Bošnjaka, koji pokazuje kako je prvotni cilj ovladavanje teritorijom na kojoj će prevlast zadobiti pravoslavlje.

Crkvom u Bosni i Hercegovini upravljali su fanarioti (Grci). Propaganda koju su Srbi vodili protiv njih svoj eho ima i danas u literaturi. Nazivani su potkupljivim, zaostalim, protivnicima čak i hrišćanstva, srpstva itd. Tako Sava Kosanović u pismu generalu Jovanoviću 1879. godine veli da

omrznuti grčki mitropoliti niti imaju znanja niti pojma o tome kako bi crkvom trebalo upravljati prema duhu vremena. (...) Osim malih izuzetaka sveštenstvo radi po svojoj volji. Pošto grčke crkvene poglavice se nisu nikada trudile da sveštenstvo intelektualno uzdignu, nego samo da se obogate, ostalo je grčko-istočno sveštenstvo, na štetu stanovništva zemlje, na najnižem stupnju obrazovanja.²⁹

Rusi su naravno rovarili i u Bosni i Hercegovini, tako da su pokrenuli pravoslavnu masu proglasom kojim je Luka Vukalović (1869) tražio da se pobune protiv Patrijaršije u Istanbulu i slijede ono šta se događa u Bugarskoj (tj. sandžacima koji su pokrivali teritoriju današnje bugarske države). “Sjetite se šta nam uradiše fanarioti, spomenite se vi, braćo Bošnjaci (ovdje se radi o obraćanju pravoslavnim žiteljima Bosne i Hercegovine op. a.), šta uradi sarajevski mitropolit u stvari Banjalučkoj, Šta li se onaj prije nekoliko godina u Mostaru poturči i kao poturčenjak umrije (...)“, a samo nekoliko dana ranije Bugari su uputili poziv pravoslavicima u Bosni i Hercegovini: “Obratite se, braćo, na Srbiju i Crnu Goru, pogledajte kako je tamo sveštenstvo iz naroda, sa narodom i za narod, vidite kako tamo počinje cvetati nauka, a pogledajte kako se tamo napreduje dok mi i vi u ropstvu, tami i gluposti ostajemo. A ko je tome svemu kriv? Fanariotska četa.”³⁰

Ovaj atak na fanariote naravno bio je i atak na Osmansku državu, što je bio primarni cilj Rusije. Pravoslavne mase pod osmanskom vlašću provocirane su i na ovaj način da postaju neposlušne i neprijateljski raspoložene prema vlastima. No razvijala se i sve veća opreka, nerazumijevanje i neprijateljstvo između dviju zajednica. Muslimani se doživljavani i opisivani kao borbeni vjerski fanatici vezani za grudu i leno, dok su bosanski muslimani ustajali protiv svega što je dovodilo *din* u opasnost.

Zanimljivu opasku dao je dopisnik novosadske *Zastave* iz Bosanske Krajine (1870) kada “emancipatorski“ govori kako je, zapravo, najveća nesreća što se

28 Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 2, str. 280-281.

29 Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 2, str. 307.

30 Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 2, str. 307-8.

niko nije potvrdio da “zanešene bosanske Turke“ koliko-toliko iz zablude i mraka izvede. “Nesrećnici isto od Osmanlija pate, kao što pate i hrišćani, ali ih glupost Korana i strano potstrekavanje još većma zanjelo, te oni svoga rodnog brata i sustradalnika pravoslavne vere, gore nego svoga ugnjetača mrze.”³¹ Izvjestilac daje i osnovni razlog ovakvom ponašanju muslimana Bosne kad navodi da već duže vrijeme postoji bojazan da zavada Bosne sa Srbijom vodi gubitku i vjere i posjeda, baš onako kako se desilo u Srbiji.

Puno ovih strahova pokazalo se opravdanim, a vrijeme je to zorno posvjedočilo. Muslimani Balkana općenito nakon Berlinskog kongresa našli su se u potpuno novoj ulozi. Međunarodnim ugovorom u Kraljevini Srbiji dobili su status manjine. Kao mandator velikih sila, car Franz Joseph I 1878. izdao je jednu proklamaciju u kojoj se navelo da svi stanovnici ovih oblasti “imaju štice biti gleda svoga života, gleda svoje vjere i gleda dobra i imetka svoga“, dok u Konvenciji iz aprila 1879. stoji i to da se ukupnom življu Bosne i Hercegovine jamče “sloboda i spoljni obredi svih postojećih vjera”.³² Koliko god to izgledalo zastrašujuće, može se kazati da su bolje prošli nego muslimani u nekim drugim područjima koja su ranije potpala pod neislamsku vlast (Krim 1783. ili Budžak [južni dio Besarabije, danas dio Odeške oblasti u Ukrajini] 1812).³³ No opet, time se nije dosta postiglo u zaštiti pred nadirućim velikosrpstvom, a potom i tokom razvoja radikalnih ideologija u Evropi u prvoj polovini 20. stoljeća.

Osmanske vlasti pokušavale su davanjem vjerskih sloboda pravoslavcima u Bosanskom i Hercegovačkom ejaletu (od 1867. godine Bosanski vilajet) napraviti balans – štittilo se i nadziralo osvještenje crkve u Sarajevu ali i drugdje gdje su se događale procesije, a sultan Abdulaziz je 1863. dao 100 000 groša priloga za crkvu u Mostaru – ali evidentno su stvari izmicale kontroli kako u odnosu prema lokalnim zajednicama tako i prema evropskim silama. Pravoslavna crkva se ipak i u Bosni i Hercegovini počela ozbiljno etablirati. U ovom vremenu popovi su postajali nosioci nacionalne ideje (Srpstva) i vjerovatno su uz mladu inteligenciju odigrali najznačajniju ulogu u širenju iste. Škola za obrazovanje svećenstva osnovana je u Mostaru i potom, prema Skariću, prebačena u Žitomislić 1858. U njoj su djelovali Nićifor Dučić i Serafim Perović, koji su tako bili pioniri u izgradnji pravoslavnih institucija u Hecegovini.³⁴ Na području Bosne to je bio Vasa Pelagić.

Pitanje jurisdikcije odnosno pripadanja bosankohercegovačkih pravoslavaca postajalo je sve značajnije. Mnogi (Sava Kosanović, sarajevski mitropolit Antim

31 Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve 2*, str. 320.

32 Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve 2*, str. 329.

33 Kemal Karpat, “Građanska prava muslimana Balkana“, u: *Muslimani Balkana: Istočno pitanje u 20. vijeku*, Fikret Karčić (ur.) (Tuzla: Behram-begova medresa, 2001), str. 93-118.

34 Vladislav Skarić, “Iz prošlosti Bosne i Hercegovine 20. veka“, *Godišnjak društva istoričara 1* (1949), str. 7-41.

i dr.) slali su dopise zagovarajući pripajanje Karlovačkoj mitropoliji. Naravno, i dalje se o ovome pitala Patrijaršija u Istanbulu, tako da je bilo potrebno dobiti prevashodno njen stav i mišljenje. Za priključenje pravoslavne crkvene organizacije u Bosni i Hercegovini Karlovačkoj mitropoliji zdušno se zalagao karlovački mitropolit German Anđelić, koji je 1879. u novosadskom *Srpskom narodu* isticao pravo Karlovačke mitropolije da upravlja crkvom u Bosni i Hercegovini. “Kao što je pravo Porte na upravljanje i posjedovanje Bosne i Hercegovine postalo iluzorno“, navodi Anđelić, “isti je slučaj i s Carigradskom patrijaršijom ukoliko se to odnosi na Bosnu i Hercegovinu.“³⁵

Deosmanizacija Balkana uveliko je bila u toku, iako je tek u skorije vrijeme došlo do smjene paradigme, iako je i dalje Porta imala vrhovnu vlast nad Bosnom i Hercegovinom. Tome je svjedočila sama slika ulaska austrougarske vojske u Sarajevo. Naime, Kosanović, koji je bio u vezi s Beogradom i mitropolitom Mihailom, *spiritus movensom* panslavističke propagande na Balkanu, imao je značajnu ulogu u periodu 1875–1878, a uoči okupacije Bosne i Hercegovine stajao je na čelu pravoslavne omladine u Sarajevu. Pred ulazak austrougarskih trupa u Sarajevo ti omladinci okupili su se i postrojili kao “hrišćanska legija“, a “razdragani što propada Tursko carstvo, Sava Kosanović i pop Risto Novaković pojavili su se obučeni kao hajduci i stavili se na čelo srpske omladine, koja se radovala slomu Turskog carstva“.³⁶

Drugog stava bila je Rusija, koja je sada, zbog velike bojazni kako će Autro-Ugarska djelovati, preko svoga poslanika u Beogradu Persijanja (Александръ Иванович Персияни), zagovarala ideju o samostalnoj crkvi u Bosni i Hercegovini ili, ukoliko je ta opcija nemoguća, održavanje veze s Patrijaršijom. Ipak je potpisivanjem Konkordata 1880. godine austrougarski monarh dobio pravo da stavi pravoslavlje pod svoju jurisdikciju.³⁷ To je pokazalo različit pristup ovome pitanju pa čak dovelo i do personalnih sukoba, od kojih je najočitiji bio između Anđelića i Kosanovića (On [Sava K.] smatrao je da se Pravoslavna crkva u BiH može izdvojiti samo uz saglasnost Patrijaršije i pri tome se može sjediniti samo sa Crkvom u Srbiji ili Crnoj Gori, ili može postati autonomna). Borbu za crkveno-prosvjetnu autonomiju koju su otpočeli 1896. uspješno su završili 1905, a Crkva u Bosni i Hercegovini ostala je pod upravom Patrijaršije sve do kraja Prvog svjetskog rata.

U kulturni kod bosanskohercegovačkog društva počele su se uvlačiti različite svetkovine, a najznačajnija je postala svetkovina Sv. Save. Po izvještaju *Srbskog dnevnika* iz 1857. godine, u Bosni i Hercegovini je održana prva svetosavska svečanost u Sarajevu i to u prisustvu velikog broja građana ali i osoblja habzburškog

35 Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 2, str. 330.

36 Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve* 2, str. 333.

37 Nikolić, *Liturgijski život*, str. 30.

konzulata.³⁸ Do kraja 19. stoljeća ova svetkovina se značajno raširila po Bosni i Hercegovini, tako da se počela održavati i po selima.

Nema sumnje kako je muslimansko stanovništvo sve to gledalo s podozrenjem i nevjericom. To što su pravoslavni slavili propadanje Osmanske države, koju su muslimani smatrali svojom i čijem su se povratku nadali, kao i porast javnog prisustva antiosmanskih sentimentata stvarali su otklon. Ipak, u ovom periodu bošnjačko-muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini nije bilo toliko izloženo pogibiji kao što se desilo s muslimanima preko Drine, u Srbiji. Sjećanje na pokolj u Sjenici (1809), paljenje i razaranje Užica, Šapca i drugih mjesta utjecalo je na bojazan bosanskohercegovačkih muslimana da se iste stvari i njima mogu dogoditi bez obzira na to koliko su uvjeravani da neće.

I dok je Srbija bila zauzeta izgradnjom državnosti, promjenom savezništava i osvajanjem novih područja, rastao je antagonizam između islama i pravoslavlja kao produkt odnosa “poraženog bivšeg gospodara i pobjedničkog bivšeg sluga”. U ovaj odnos ugradili su se mnogi religijski, mitološki i opći društveni elementi, kojima je mogućnost racionalnog sagledavanja i iznalazjenja rješenja bila strana. Počeci političkog djelovanja shodno evropskim uzusima pomogli su Bošnjacima da na određeni način otkriju modalitete djelovanja u ovim novim i ne tako prijateljskim okolnostima. Borba za vjersko-prosvjetnu autonomiju vodila je ka formiranju prve političke stranke – Muslimanske narodne organizacije (MNO) 1906. godine. Upravo program MNO-a jasan je pokazatelj nezavidanog položaja bošnjačkog naroda jer se u njemu oslikavala realnost pozicije ne samo naroda nego i njegove vjere i kulture te materijalnog stanja.

Treba da se u prvom redu borimo za vjersko-prosvjetne i političke slobode, koje su osnovica za naš daljni kulturni razvitak. No zdrav temelj toj borbi može dati jedino dobro materijalno stanje, jer tek onda, kad mi budemo spremni podnositi i veće materijalne žrtve, tek onda će se naše pravo respektovati. Mi moramo provesti političku organizaciju, da bismo mogli složno na jedna usta zatražiti svoja prava, ali moramo ako ne prije, a ono uporedo s tim provesti i ekonomsku organizaciju koja bi bila sigurno i jako utočište naše borbe.³⁹

Period 1918-1945.

Rasplamsavanje konflikta i negativnog odnosa prema Bošnjacima i islamu uzelo je maha nakon završetka Prvog svjetskog rada. Tri burne godine uspostave Kraljevine SHS (1918–1921) dovele su Bošnjake u tešku poziciju. Vrijedan pokazatelj te

38 Borivoje Milošević, “Svetosavske proslave u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom“, *Crkvene studije* 20 (2023), str. 467–480.

39 Abid Dozić, “Bosanskohercegovački suverenitet u političkoj djelatnosti MNO-a“, *Znakovi vremena*, 10:35-36 (2007), str. 226-240. (*Musavat*, br. 5, 13.11. 1906.)

teške situacije jeste činjenica da su Srbi ubili približno dvije hiljade u periodu od 1918. do 1921. godine – a da počinio i iako su bili poznati nisu odgovarali pred sudom pravde. Kada se pogleda ukupan društveni život i položaj bošnjačkog življa, više je nego jasno kako su bili prepušteni na milost srpskom političkom faktoru i ukupno srpskoj populaciji, koja je osjetila da nova država treba služiti isključivo njihovim interesima i željama. Političke turbulencije nisu zaobišle niti druge krajeve, tako da je raslo protivljenje uspostavljenom centralizmu, posebno u Hrvatskoj, no među Bošnjacima je to postajalo dosta dramatično. S tim u vezi ondašnji reisul-ulema Džemaludin Čaušević nastojao je podstaći evropsku javnost, u prvome redu Francusku, otvorenim apelom i objašnjavanjem šta se dešava Bošnjacima.⁴⁰

No prije poznatog intervjua Charlesu Rivetu za list *Temps* Čaušević se obratio vrlo snažno i Narodnoj vladi Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca 1919, kojoj je kazao da pravoslavni sugrađani zaneseni vjerskom mržnjom provode teror nad muslimanima. Kao da nije. Zbog toga je s velikom gorčinom iznio određene podatke Rivetu.

Oko tisuću ljudi ubijeno, 76 žena spaljeno, 270 sela opljačkano i uništeno, eto bilansa za nas muslimane radosnih praznika, rađanja Jugoslavije koju smo bili pripravnici služiti cijelom svojom dušom. Poslije dolaska srpskih trupa, pritajeno neprijateljstvo koje su iskazivali naši pravoslavni sugrađani, pretvorilo se u djelatnu mržnju pod okom, za koje bi se reklo da je blagonaklono, naših okupatora. Pred globljenjem, ubistvima, masakrima, čiji se broj povećava svaki dan, srpska oružana sila zadovoljava se da bude pasivnim svjedokom kad i sama nema ulogu učesnika. Njeno držanje nam je očito nesklono. Zar se nije oduzelo oružje od svakog muslimana koje se kod njega moglo naći, da bi se potom podijelilo pravoslavnom stanovništvu? Šta drugo reći ako ne da se želi razoružati naše da bi ih se moglo bolje klati! Poslije novog stanja stvari mi nemamo više nikakve zaštite.⁴¹

Odnosi su postajali sve teži s izraženim isticanjem “turskog greha” domaćeg muslimanskog stanovništva. Kroz agrarnu reformu (baš onako kako je to naznačio Milo Pavlović Krpa 1898) Bošnjaci su rapidno siromašili, te je zastoj u razvoju kulture ali i političke snage doprinio pogoršanju pozicije naroda. Bosna i Hercegovina je svojim političkim subjektivitetom trebala biti oaza u kojoj će vjerski i kulturni identitet Bošnjaka biti koliko-toliko zaštićen, ali je 1929. godine Šestojanuarskom diktaturom i novom administrativnom podjelom na banovine i ta oaza nestala. No i prije toga pogoršanje je bilo vidljivo, a dolazilo je sistemski. Zbog toga je Ilmijja, na čijem je čelu bio Muhamed Tufo, donijela Rezoluciju

40 Šaćir Filandra, Bošnjačka politika u 20. stoljeću (Sarajevo: Sejtarija, 1998) str. 59.

41 “Krik za spas Bošnjaka: Intervju reisa Džemaludina Čauševića iz 1919. godine za francuski list *Le Temps*”, dostupno na: <https://intelektualno.com/intervju-reisa-dzemaludina-causevica-iz-1919-godine-za-francuski-list-le-temps/>, pristupljeno 17. 5. 2023.

muslimanske ilmije po pitanju udžbenika školske omladine (10. oktobra 1925) te u dopisu Vladi i Mehmedu Spahi (ministru saobraćaja), naglasila da razmatra školske udžbenike čija je "odgojna šteta po muslimansku omladinu vrlo opasna".⁴²

Naveli su da, pored sadržaja školskih udžbenika, a smetnja su pravilnom odgoju muslimanske školske omladine, nedostojnim smatraju i slavljenje raznih crkvenih svetaca. Škola kao obrazovna institucija, prema Rezoluciji, ne smije imati dane hrišćanskih svetaca, kojima se „vrijeđaju vjerski osjećaji jednog dijela građana“.⁴³ Naravno da se u Rezoluciji akcentiralo ponovno zavođenje slavljenja Sv. Save te prisiljavanje muslimanskih učenika da prisustvuju istom. Ukupni društveno-politički odnosi na južnoslavenskom prostoru zaoštravani su, a bošnjačko stanovništvo tonulo je u sve veće brige. Valovi iseljavanja koji su krenuli 1878. godine odnosili su kako ekonomsku tako i intelektualnu snagu naroda. Odlazili su pripadnici srednjeg i višeg sloja, tako da je početkom tridesetih godina stanje bilo više nego teško.

Upravo o ovome govori Muhamed Pilav, osoba osebujne biografije i intrigantne sudbine (dao je vrlo značajne podatke o ustaškoj emigraciji u Italiji kao jedini Bošnjak koji se nalazio u ustaškom logoru za obuku), iznoseći ono šta mu je kazao Mehmed Spaho tokom sastanka početkom tridesetih godina, na njegovo insistiranje da se moraju potpisati Zagrebačke punktacije (1932) i 'zauvijek odvojiti od Bizanta'.

E, moj sinko, lako je onima u Zagrebu, oni to pišu i potpisuju zajedno sa svojim prijateljima Srbima, lako je onima u Sloveniji, oni su jedinstveni; u Beogradu to potpisuju Davidović, Trifunović i kompanija – oni su Srbi. A mi smo u Sarajevu pomiješani s onima koji su kumovali u stvaranju Šestojanuarske diktature, to su nosioci ovoga režima. Eno Milana Srškića – kraljev najveći prijatelj, ulazi kralju bez najave. Ovi Srbi ovdje jedva čekaju da nas uhvate na nišanu. Mi treba da šutimo i čekamo da se ovo stanje promijeni'. (...) Moj sinko, vidim ja, pun si energije i idealizma. Ali kad ti bude tvoja Foča na granici, onda će ona biti na klaonici! Tebe će i tvoga druga zaklati, i prije će za to saznati i to slaviti oni u Beogradu i Crnoj Gori nego mi u Sarajevu. Moramo trpjeti i čekati promjenu koju će vrijeme donijeti.⁴⁴

Do kojeg nivoa je islam izgubio pozicije svjedoči i epizoda vezana za proslavu Kurban-bajrama 1937. godine, naime, proglašenje Uredbe sa zakonskom snagom o izmjenama i dopunama Zakona o Islamskoj vjerskoj zajednici Kraljevine Jugoslavije 28. februara 1936. godine (između ostalog došlo je do premještanja

42 Irena Kolaj Ristanović, "Gajret o sadržaju školskih udžbenika i utjecaju na muslimansku omladinu: prilog proučavanju međureligijskog dijaloga u Kraljevini SHS/Jugoslaviji", *Glasnik etnografskog instituta SANU*, 68:3 (2020), str. 725-748.

43 Kolaj Ristanović, *Gajret*, str. 725-748.

44 Muhamed Pilav, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem: Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjeGUNCA* (Zurich: Bošnjački institut, 1996), str. 12-13.

sjedišta reisul-uleme iz Beograda u Sarajevo). Vrlo značajna promjena bila je i ustavna odredba o zastavi (zelena sa bijelim polumjesecom i petokrakom zvijezdom u sredini). Upravo kada su na Bajram ove zastave izvještene po gradu, reakcija pravoslavaca bila je više nego oštra.

Budući da su se nove zastave pojavile i prije sastavljanja propisnika o načinu i mjestima njihova isticanja, ban Drinske banovine je u lipnju 1937. izvjestio Stojadinovića o "krajnjem verskom konzervativizmu" sarajevskih pristaša JMO-a, koji se "ispoljio i na dan Kurban- Bajrama". Podsjetio je da se "do sada nisu (...) smele isticati verske (zelene) zastave", ali koje su se za Bajram pojavile u Sarajevu na džamijama i nekim građanskim ustanovama i kavanama. Zbog isticanja zelenih zastava "ovdašnji Srbi počeli su protesvovati, označujući to kao izazivanje, navodeći da (...) Spahinovci koriste što je u njihovim rukama vlast".⁴⁵

Ovaj događaj svjedokom je velike promjene koja se dogodila. Na određeni način izazivao je zebnju kod ljudi koji su bili svjesni izazova koji su se nadvijali nad čitavom Evropom.

Minhenskim dogovorom između britanskog premijera Nevillea Chamberlaina i njemačkog nacističkog kancelara Adolfa Hitlera iz septembra 1938. godine otvoren je put i za dogovor Staljin-Hitler (Molotov-Ribentropov sporazum) u augustu 1939. godine, koji ipak nisu polučili rezultat koji su velike sile željele. Slično je i na domaćem terenu bilo sa Sporazumom Cvetković – Maček. Umjesto smirivanja (mir našeg vremena, kako je premijer Chamberlain nazvao sporazum s nacističkom Njemačkom), izbio je globalni sukob u septembru 1939, a južnoslavensko područje je nakon nepunih osamnaest mjeseci također postalo poprište sukoba, koji će poprimiti karakter građanskog rata, ali i revolucije.

Kako je Bosna i Hercegovina postala dio marionetske Nezavisne države Hrvatske (NDH), na pleća Bošnjaka palo je dodatno opterećenje. Tako je zbog djelovanja nekolicine bošnjačkih predstavnika u vladi NDH dolazilo do vrlo zajedljivih ocjena odnosa muslimana prema pravoslavicima. Tako jedan značajan socijalistički historiograf ulazi u "historijske naslage" nastojeći potpuno anatemizirati Bošnjake zbog navodne podrške ustaškoj NDH i navodeći da je "neuporedivo veći značaj od pojedinačnih istupanja imala muslimanska protuhrišćanska tradicija, koja je od kraja 19. stoljeća bila obilježena izrazitom srbofobijom. Time ona nije bila lišena svog osnovnog vjerskog karaktera, štaviše, muslimanski vjerski sindrom u njoj postao je još militantniji."⁴⁶

45 Zlatko Hasanbegović, "Spahina Islamska vjerska zajednica: Između obnove vakufske autonomije i stranačkog nadzora 1935.-1938", *Historijski zbornik* 63:2 (2010), str. 489-520.

46 Enver Redžić, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941-1945. u analizama jugoslavenske istoriografije* (Sarajevo: ANUBiH, 1989), str. 22.

Jedno ovakvo pozicioniranje krivnje za loše bošnjačko-srpske odnose, gotovo isključivo prebacivanje iste na netrpeljivi islam i njegove južnoslavenske pripadnike imalo je negativne reperkusije. Između ostalog i ovi stavovi poslužili su stranim kvaziistraživačima i autorima u nesuvislim povezivanjima fašizma i islamskog militantnosti, ali i prošlosti i sadašnjosti. Zbog toga, a na fonu ovovremene antiterorističke histerije, u literaturi se može naći i razmišljanje kako je "bosanski islam smatran od samog početka izuzetno surovim".⁴⁷

Odnos islama, kako zvaničnih organa tako i šire populacije, bio je zapravo posve drugačiji. U historijskom smislu i u kontekstu političkih tokova i političke misli Bošnjacima tokom Drugog svjetskog rata obraz su osvjetlale tzv. muslimanske rezolucije. Radi se o intelektualnom i političkom poduhvatu poduzetom krajem ljeta i tokom jeseni 1941. godine kojim su predstavnici bošnjačkog građanstva digli svoj glas i ogradili se od ustaške politike i osudili progone i istrebljenja srpskog naroda.⁴⁸ Sarajevska rezolucija vrlo zorno ilustrira bošnjački politički stav kao i organizatore potpisivanja. Naime, udruženje ilmije "El-Hidaje" na inicijativu dvojice alima, Mehmeda Handžića i Kasima Dobrače, predsjednika udruženja, usvojila je 14. augusta 1941. godine nacrt Sarajevske rezolucije. Povod za njeno sastavljanje Mehmedu Handžiću su bile teške posljedice endehazijske državne politike po muslimane u Bosni i Hercegovini i Sandžaku. Na ovaj svojevrsni vapaj uleme građani Sarajeva odgovorili su u oktobru 1941. godine potpisom na rezoluciju. Sve rezolucije, u čemu leži ogroman značaj ovih akata, potpisali su najugledniji predstavnici kulturnog i javnog života. Prva i druga tačka rezolucije nedvosmisleno daju karakter svim ostalim:

(...) poduzimaju se i poduzimani su od pojedinih vlasti takvi potezi koji samo više izazivaju oštre reakcije pobunjenika, pa je na taj način bijedno i nezaštićeno stanovništvo još više nedužno izloženo stradanjima. Sve ovo podrmava svako uvjerenje u sigurnost i daje povoda da se na temelju samog toka činjenica, stvara u širokim slojevima uvjerenje da je ovo sistem koji se smišljeno provodi. Mnogi katolici, svjesno, za svoja nedjela koja su provođena u posljednje vrijeme, bacaju odgovornost na muslimane i pretstavljaju ove događaje međusobnim razračunavanjem muslimana i pravoslavnih.⁴⁹

Ipak, unatoč ovome pokušaju bošnjačke elite da djeluje smirujuće ali prije svega shodno uvjerenjima, historijski vrtlozi nosili su sve pred sobom. Četnički pokolji od Kulen-Vakufa do Sandžaka imali su zastrašujući utjecaj na Bošnjake. Ritualnost

47 Vidjeti: John Schindler, *Nesveti teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihadu* (Beograd: Službeni glasnik, 2009).

48 Safet Bandžović, *Bošnjaci i anti-fašizam, ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941.)* (Sarajevo: Autor, 2010), str. 257-260.

49 "Ulema u odbrani života i čovjeka", dostupno na: http://www.islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=1190:ulema-u-odbrani-rivot-a-i-vjeka-&catid=206:za-rivot-i-vjeka&Itemid=148, pristupljeno 21. 6. 2018.

i bestijalnost u izvođenju pokolja govorili su o skoro potpunoj dehumanizaciji bošnjačkog stanovništva.

To je dovelo i do otpora i spriječavanja snažnijeg izrastanja partizanskih snaga među Bošnjacima. Četnici koji su činili monstruozne zločine nad bošnjačkim stanovništvom na širem području istočne Bosne doprinosili su da upravo to stanovništvo bude nepovjerljivo prema partizanima zbog njihove međusobne saradnje na početku rata. Tako je npr. kada su Talijani predali četnicima Foču, četnički komandant Sergije Mihailović odmah održao govor u kojem je rekao da su četnici ujedno i osvetnici, čime je najavio pokolje. Pljačkanje i ubijanje nedužnog stanovništva ubrzo je i otpočelo, pa su za nekoliko dana poubijali oko 700 Bošnjaka, što mještana što izbjeglica iz jugoistočne Bosne koji su se sklanjali od četničkog terora. Od početka decembra 1941. do sredine januara 1942. godine četnici su ubili oko 3.000 ljudi s teritorije tadašnjih srezova Foča i Čajniče.⁵⁰ Partizani su gotovo nijemo i nemoćno promatrali šta se događa. Gotovo svi partizani iz Miljevine prihvatili su ovakav zločinački četnički odnos prema bošnjačkom stanovništvu dok je partizanski komandant Rade Hamović svjedočio kako Bošnjaci gledaju na partizane kao na 'spasioce' od četničke i ustaške kame i propagande, ali partizani nisu bili u stanju da im pomognu.⁵¹

Trauma koju je doživio Adil Zulfikarpašić u susretu s rodnim gradom to zorno pokazuje. Preimenovan od Partije u Acu (kao i mnogi drugi nesrpski članovi) radi potrebe skrivanja njegovog muslimanskog porijekla pred pretežno pravoslavnim neprijateljski raspoloženim ustaničkim masama, morao se suočiti sa skoro uništenim bošnjačkim narodom u Foči. Kada je, dodatno, vidio pripajanja četničkih koljača partizanskom pokretu (npr. slučaj Straje Kočovića), Zulfikarpašić je potpuno izgubio revolucionarne ideale.⁵² No, njegovo svjedočenje i iskustvo postali su ključnim za razumijevanje odnosa Bošnjaka i Srba. To je, zapravo, bila igra tlačitelja i tlačénog. Krajem Drugog svjetskog rata odnosi se jesu nešto promijenili, ali je pozicija bošnjačkog stanovništva i islama kao takvog bila određena. Srpski establišment skoro potpuno je negativizirao sliku o njima, a kao takvu preuzeli su je i komunisti. Da je položaj bio doista težak, svjedoči i šutnja o zločinima nad bošnjačkim stanovništvom koja je trajala do sredine šezdesetih godina.⁵³

50 Enver Imamović i dr., *Trnovo: Monografija* (Trnovo: Općina Trnovo, 2021), str. 154.

51 Rade Hamović, *O Kalinovačkom partizanskom odredu i vrhovnom štabu* (Beograd: Društvo za istinu o NOB-u i Jugoslaviji, 2016), str. 27.

52 Vidjeti: Adil Zulfikarpašić, *Put u Foču* (Sarajevo: Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić, 2022).

53 Max Bergholz, "The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War", *East European Politics and Societies*, 24:3 (2010), pp. 408-434.

Zaključak

Detektirati odnose dvaju susjednih naroda (općenito ili u određenom vremenskom okviru), pa reklo bi se i više od toga, dvaju naroda koji žive zajedno na područjima Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore preko odnosa univerzalnih religija, kakve jesu islam i pravoslavlje kao jedno od najznačajnijih kršćanskih denominacija, nije jednostavan zadatak. Olakšanje, ipak, predstavlja dosta egzaktne činjenice kojom se ovaj odnos univerzalizira i pozicionira iznad odnosa nacionalnih kolektivnih identiteta ili igre djelatnih zajednica koje utvrđuju međusobne načine postupanja, mišljenja, odnosa moći i vrednovanja. A ta činjenica jeste da je pravoslavna većina na području Jugoistočne Evrope nakon zadobivanja samostalnosti svojih nacionalnih država u 19. stoljeću “kulturne forme i sadržaje koji su prepoznati kao osmansko nasljeđe označila kao *strane* i potisnula ih na marginu“ te u novonastalim narativima na temeljima zapadnog orijentalizma ali i ruskog panslavizma “Turke“ postavila u poziciju neprijateljskog Drugog. Općenito orijentalno i dosta značajnije partikularno – islam i osmansko gledalo se kao nazadno i suprotstavljeno evropskom, kršćanskom, predosmanskom, zapadnom i modernom.⁵⁴

S obzirom na to da je na prostoru čitave jugoistočne Evrope ova paradigma vrhunila tokom 19. stoljeća i poslije, shodno tome gradili su se i odnosi između Bošnjaka i Srba. Također je vidljiva i mjerljiva činjenica kako je protok vremena donosio pogoršanje, a nažalost često i ozbiljne oružane sukobe praćeni progonima, ubojstvima i masakrima. Ova karakteristika u odnosu između Bošnjaka i Srba kao jedna od osnovnih prisutna je kroz čitavo 19. i 20. stoljeće.

Od uspostave Beogradske mitropolije 1831. godine institucionalizacija pravoslavlja bila je konstantna i predstavljala je vrlo vrijedan segment općerskog uzdizanja jer je svojim djelovanjem Crkva uspijevala imati utjecaj i na ukupni državni aparat u Srbiji. U tekstu se može nazrijeti kako institucionalni rast pravoslavlja unosi značajne ideološke pretpostavke koje će u društvenom kontekstu negativizirati muslimane. Vidljivo je kako je osnivanje Drugog odjeljenja Bogoslovije imalo za cilj obrazovati kadar za promoviranje nacionalne ideje na područjima koja su “bila pod Turcima“ tj. srbizirati pravoslavno stanovništvo na ovim područjima, a onda kulturološki i na svaki drugi način etablirati pravoslavlje kao dominantnu religiju.

Taj cilj ostvarivan je nauštrb pozicije islama i muslimana kao faktora koji je, gubeći pozicije, postajao stranim tijelom i nepoželjnim gostom (svakako više ne domaćinom). Vrijeme je otuda donosilo sve radikalnije metode kojima su se

54 Marija Mandić, Jadranka Đorđević Crnobrnja, “Islam, pojedinac i delatne zajednice u Srbiji: akteri promena, sukoba i saradnje – Uvod“. *Glasnik etnografskog instituta SANU*, 68:3 (2020), str. 519-532.

pravoslavci uslijed jačanja antiislamskog sentimenta počeli koristiti. Slabljenje pozicije muslimana kao da je dodatno rezigniralo Srbe, sada već gospodare južnoslavenskog prostora, i vodilo ih ka pristupima u kojima je “konačno rješenje” izgledalo kao pozitivan epilog. To se vrlo zorno pokazalo tokom Drugog svjetskog rata, kada su Bošnjaci na području Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka bili izloženi genocidnim atacima četničkih jedinica.

U ovih nešto više od sto godina (1831-1945) bošnjački odgovor na ovakav pristup bivao je sve bljeđim. Vjerovatno se na odnosu ovih dvaju naroda (pa i dviju kultura) vrlo dobro oslikava ona Gundulićeva pjesnička figura iz *Osmana*: „Kolo od sreće uokoli, vrteći se ne pristaje: tko bi gori, eto je doli: a tko doli gori ustaje“. Jer zapravo je odlaskom Osmanske države iz Srbije, a potom i iz Bosne i Hercegovine proces deosmanizacije učinjen osvetničkim a ideje o zatiranju osvajačke kulture i vjere imale su pozitivne prizvuke. Bošnjački prvaci i islamska ulema nastojali su rezolucijama, apelima i drugim vrstama upozoravanja na sve teže stanje alarmirati vlast i javnost. Najčešće je to ostajalo bez konkretnog odgovora.

Sve ovo dovelo je i do dosta čudnih koncepata, odnosno ideja o drugom i drugačijem unutar velikosrpske ideologije. Jedan od tih koncepata je i onaj o izdaji, snažno naglašenoj kroz dvije mentalne projekcije: balkanski muslimani (ne samo u Srbiji i Crnoj Gori) jasno su dehumanizirani i tretirani kao neljudski element (izdaja ljudskog roda), s jedne strane, i kao sluge i kao strani, nepravedni osvajači (izdaja specifičnog etniciteta i identiteta), s druge. Ovaj pristup porodio je svjetonazor, a on potom snažnu narodnu književnost, koja je korištenjem metaforičkih i alegorijskih konteksta velikosrpskoj ideologiji ponudila alat za igru rekontekstualizacije. Dobar primjer za to jeste slučaj u kojem se za Bošnjake koristi termin Turci (čime su negativne konotacije koje Srbi imaju prema Turcima/Osmanlijama projektirane na Bošnjake), a u drugom kontekstu, ovisno o ideološkim potrebama, ti iste muslimani nazivaju se pokrštanim Srbima. U oba slučaja Bošnjaci su negativan i nepoželjan faktor, kao osvajači ili kao izdajice.

Svakako da se ovaj pristup može uočiti i u gibanjima koja su se dešavala unutar pravoslavlja. Dok su fanarioti i Vaseljenska patrijaršija imali visok stepen razumijevanja s osmanskim vlastima i bili integralnim segmentom osmanskog društva, crkve nastale u većoj saradnji s Ruskom pravoslavnom crkvom pravile su odium i propagirale navedene stavove. Naravno, neke od njih (Srpska pravoslavna crkva napose) imale su jedinstven neprijateljski obrazac ponašanja i zbog utjecaja pretkršćanskih paganskih kultova.

Literatura

- Bandžović, Safet, *Bošnjaci i antifašizam, ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941.)* (Sarajevo: Autor, 2010)
- Bandžović, Safet, "Muslimani u Smederevskom sandžaku: Progoni i pribježišta (1804.-1862.)", *Novi muallim*, 62 (2015), str. 58–79.
- Bergholz, Max, "The Strange Silence: Explaining the Absence of Monuments for Muslim Civilians Killed in Bosnia during the Second World War", *East European Politics and Societies* 24:3 (2010), str. 408–434.
- Bogunović, Nebojša, *Srbija u doba kneza Miloša Obrenovića* (Smashwords Edition, e-book, 2013).
- Dostojevski, M. Fjodor, *Srbi između Rusije i Evrope* (Beograd: Prosveta, 2014)
- Dučić, Jovan, *Jugoslovenska ideologija istina o "jugoslavizmu": politička studija* (Čikago: Centralni odbor Srpske narodne odbrane u Americi, 1942)
- Duncan, J. S. Peter, *Russian Messianism. Third Rome, Revolution, Communism and After* (London: Routledge, 2000)
- Dozić, Abid, "Bosanskohercegovački suverenitet u političkoj djelatnosti MNO-a", *Znakovi vremena* 10:35–36 (2007), str. 226–240.
- Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u 20. stoljeću* (Sarajevo: Sejtarija, 1998)
- Grujić, M. Radoslav, *Pravoslavna srpska crkva* (Kragujevac: NRIO Svetlost – Kalenić, 1989)
- Hamović, Rade, *O Kalinovačkom partizanskom odredu i vrhovnom štabu* (Beograd: Društvo za istinu o NOB-u i Jugoslaviji, 2016)
- Hasanbegović, Zlatko, "Spahina Islamska vjerska zajednica: Između obnove vakufske autonomije i stranačkog nadzora 1935.-1938", *Historijski zbornik*, 63:2 (2010), str. 489–520.
- Imamović, Enver i dr., *Trnovo: Monografija* (Trnovo: Općina Trnovo, 2021)
- Karpat, Kemal, "Građanska prava muslimana Balkana", u: *Muslimani Balkana. Istočno pitanje u 20. vijeku*, Fikret Karčić (ur.) (Tuzla: Behram-begova medresa, 2001), str. 93–118.
- Kolaj Ristanović, Irena, "Gajret o sadržaju školskih udžbenika i utjecaju na muslimansku omladinu: prilog proučavanju međureligijskog dijaloga u Kraljevini SHS/Jugoslaviji", *Glasnik etnografskog instituta SANU*, 68:3 (2020), str. 725–748.
- Kolaj Ristanović, Irena, *Kulturni identitet muslimana u Beogradu 1841–1867*, doktorska disertacija (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet, 2021)
- Mandić, Marija, Jadranka Đorđević Crnobrnja, "Islam, pojedinac i delatne zajednice u Srbiji: akteri promena, sukoba i saradnje – Uvod", *Glasnik etnografskog instituta SANU*, 68:3 (2020), str. 519–532.
- Milošević, Borivoje, "Svetosavske proslave u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom", *Crkvene studije*, 20 (2023), str. 467–480.

- Mutapčić, Edin, "Istočno pitanje i Bosna i Hercegovina: Period ravnoteže (1699 - 1774)", u: *Javni i privatni aspekti nužnih pravnih reformi u BiH: Koliko daleko možemo ići?*, Mirela Čokić, Jasmina Alihodžić (ur.) (Tuzla: Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli – Centar za društvena istraživanja Internacionalnog Burč univerziteta, 2014), str. 335–346.
- Nenadović, Matej, *Memoari* (Beograd: Portalibris, 2017)
- Nikolić, R. Petar, *Liturgijski život i liturgijska teologija u Karlovačkoj mitropoliji u XIX veku*, doktorska disertacija (Beograd: Univerzitet u Beogradu – Pravoslavni bogoslovski fakultet, 2022)
- Novaković, Dragan, "Ustrojenije duhovnih vlasti knjažestva Serbskoga iz 1847. godine – drugi zakon o pravoslavnoj crkvi u Srbiji", *Analiz Pravnog fakulteta u Beogradu*, 57:1 (2009), str. 232–248.
- Pilav, Muhamed, *U ustaškoj emigraciji s Pavelićem: Sjećanja vječitog pobunjenika, zatvorenika, bjegunca* (Zurich: Bošnjački institut, 1996)
- Radosavljević, V. Nedeljko, "Autonomija pravoslavne crkve u Kneževini Srbija i arondacija episkopija 1831–1836", *Istraživanja*, 25 (2016), str. 233–248.
- Redžić, Enver, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941–1945. u analizama jugoslavenske istoriografije* (Sarajevo: ANUBiH, 1989)
- Schindler, John, *Nesveti teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihada* (Beograd: Službeni glasnik, 2009)
- Slijepčević, Đoko, *Istorija Srpske pravoslavne crkve 2: Od početka 19. veka do kraja Drugog svetskog rata* (Beograd: JRJ, 2002)
- Skarić, Vladislav, "Iz prošlosti Bosne i Hercegovine 20. veka", *Godišnjak društva istoričara*, 1, (1949), str. 7–41.
- Šišić, Ferdo, *Kako je došlo do okupacije a onda i do aneksije Bosne i Hercegovine 1878. odnosno 1908: diplomatska strana njihova o šezdeset i tridesetogodišnjici događaja* (Matica hrvatska, Zagreb, 1938)
- Šljivo, Galib, "Emigriranje iz Sjeverne Bosne u prekosavske krajeve u toku Krimskog rata", u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Šehić N. (ur.) (Sarajevo: Institut za istoriju, 1990), str. 133–148.
- Vlasto, P. Alexis, *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970)
- Zulfikarpašić, Adil, *Put u Foču* (Sarajevo: Bošnjački institut – Fondacija Adil Zulfikarpašić, 2022) "Krik za spas Bošnjaka: Intervju reisa Džemaludina Čauševića iz 1919. godine za francuski list *Le Temps*", dostupno na: <https://intelektualno.com/intervju-reisa-dzemaludina-causevica-iz-1919-godine-za-francuski-list-le-temps/>, pristupljeno 17. 5. 2023.
- "Ulema u odbrani života i čovjeka", dostupno na: http://www.islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=1190:ulema-u-odbrani-rivota-i-vjeka&catid=206:zarivot-i-vjeka&Itemid=148, pristupljeno 21. 6. 2018.

The influence of religious factors on the relations between Bosniaks and Serbs from the establishment of the Belgrade Metropolitanate, 1831 to 1945.

Abstract

This paper traces the development of the Orthodox Church institutions in Serbia and Bosnia-Herzegovina during the de-Ottomanization process of Southeastern Europe in the 19th and early 20th centuries. I focus on the Muslim population's responses, primarily by institutions and intellectuals, to events that followed the autonomy of the Belgrade Metropolitanate gained in 1831. The Orthodoxy's increasing influence and the declining influence of Islam on social trends and the formation of political ideas and approaches are also detected. The 'Eastern question' still has significant protagonists in the Balkans, so these relations have their geopolitical implications. Given the holistic approach, attention is paid to this relationship in the wider Balkan and even global context due to clear links in social movements during the de-Ottomanization of the Balkans, beyond Bosniak-Serb relations. The analysis also includes the consequences of certain religious and popular teachings within these universal missions on the ideological and cultural conflicts.

Key words: Islam, Orthodoxy, Serbs, Bosniaks, Balkans, de-Ottomanization, cultural patterns, geopolitics, ideology